

Г. ӘЛІМБЕК

«СӨЗ» КОНЦЕПТІ ҰЛТТЫҚ ҒАЛАМ БЕЙНЕСІ КОМПОНЕНТИ РЕТИНДЕ (мақал-мәтеддер негізінде)

Казіргі лингвистикада әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудың дүниені адам тұрғысынан қалыптастыру негізінде антропоөзектік бағыт тұрғысынан зерттеулер жүргізу орын алада. Тілдік когнитивтік тұрғыдан қарастыратын болсақ, тіл объективтік дүниені танушы, оны тілдік формада бекітуші, оның репрезентациясын (ішкі танымын) көрсетуші және сонымен бір уақытта дүниені тану мен игерудің құндылық тәжірибесін қабылдаушы ретінде қарастырылады. Тілдің осындай когнитивтік ерекшеліктері негізінде когнитивтік тізбектегі тәуелділік пен арақатынастарды орнату мәселелері «ақыл-ой (сана) – тіл – ішкі таным (репрезенттеу) – концептілеу – категориялау – қабылдау» [1] түрінде танылады.

Лексикалық бірліктерді зерттеуге арналған когнитивтік әдіс жоғарыда аталған когнитивтік тізбектегі, когнитивтік кешендегі өзара тәуелділіктер мен арақатынастар шенберінде тілдік бірліктердің табиғаты мен ерекшеліктерін зерттейді, қарастырады. Басқаша айтсак, ақыл-ойда, тілдік санада дүние туралы білімдердің типтері мен түрлері тілге айналған формада берілген. Атап айтсак, тіл когнитивтік құрылымдардың ментальдік көрінісі көмегімен дүние туралы білімдерді концептілеу мен категориялау үрдісінде дүниенің ғаламдық бейнесін көрсетіп, түсіндіріп береді. Концептілер жүйесі немесе концептілік жүйе дүниенің концептілік, тілдік суретінің негізгі бөлігі, рубрикатор болып табылады. Тілдік таңбалар мен оның ішіндегі бейнеленген мәдени, әлеуметтік шындық құбылыстар арасындағы катынас когнитивтік семантика мен вербалдану тәсілдерінің мазмұнын құрайды. Сөйтіп тіл мен тілдік бірліктерді зерттеудегі когнитивтік лингвистика тілдік шенбер аумағынан шығып, жеке когнитивизмнің адам санасындағы ментальдік үдерістерді басқаратын жалпы принциптері туралы ғылымның мәселелерімен, сондай-ақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психология, философия ғылымдарымен байланысады.

Әлем бейнесі когнитивтік модельде айқындалады, сондай-ақ ол ұжымдық санамен, көзкарапен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Ғаламның тілдік бейнесі негізінен адамдар

санасындағы әлемнің логикалық бейнесімен сәйкес келеді. Ал ғаламның кез келген ұлттық, тілдік бейнесінің әмбебаптығы өзіндік ерекшелігін айқындағын метафора, теңеу және концепт болып табылады. Осы тілдік механизмдер негізінде ғалам бейнесі танылады, ал тілді игеру, табиғи тіл механизмін түсіндіру үшін білім жинау, колдану, оны түсіну моделін құрау тұрғысынан зерттеледі. Концепт құрылымын құрастыру үшін концепт көрініс берген барлық тілдік корпусты (лексикалық бірліктер, фразеология, паремиологиялық кор), тілге тән ерекше эталон образдан көрініс беретін тұрақты теңеулер жүйесін қоса зерттеу кажет [2].

Е.С. Кубрякованың пікірінше: «Лингвист объективтік шындық туралы түсінік сонында жеке, лингвистикалық формалардың қандай жүйеде тұрғандығын ғана болжауды емес, сонымен бірге тілдік бірлік, іштей байланысты табиғи тұтастық, тілдік берілімдер, категориялар дүниені қабылдаумен қалай байланыскандығын және олардың танымды қалай бейнелейтіндігін білуі тиіс» [3].

Жалпы адамзаттың рухани дүниесі, ойлауы, идеологиясы, өмір сүру салты және шаруашылық жүргізу түрі әрқылы, осыған орай тілдік бірліктердің өз сипаты табиғи түрде этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану салаларындағы бірліктердің табиғаты мен қызметін қарастыруға мүмкіндік береді.

Тілдік сананы ұғыну құрделілігі сананың табиғатына байланысты, себебі ол үлкен қызмет жүйесін құрайды және сөйленіс қалыптастыру мен қабылдауда құрделі механизм болып табылады. А.А. Залевская: «Көптеген басылымдарда жарық көрген пікірлерді реттеу арқылы «әмбебап» және «глобалды (жаһандық)» сананың/ойдың, тілдік/сөйленімдік сананың/ойдың, сонымен қатар белгі сана, когнитивті сана, метатілдік сана, тілден тыс сананың болатынын ескеру керектігі анықталды», – деген пікірді айтады [4].

Сананың әртүрлі мәселелеріне арналған зерттеулерді талдау когнитивтік аспект тұрғысынан қарастырудың міндеттерді шешуде сананың келесі механизмдерін анықтау маңызды:

- жеке тұлғаның қоршаған орта туралы құрылымды және жүйелі білімі мен көзқарасын сана реттейді;
- сана адам қызметі нәтижелерінің сақталуына, бағалануына жауап береді;
- сана тіл мен ойдың күрделі өзара қатынасы на түседі;
- сана тұтас әлемнің тілдік бейнесінің бір деңгейі болып табылады;
- тілдік сана жеке тұлғаның жетістігі болып табылады;
- тілдік сана ұжымның жетістігі болып табылады.

Тілдік тұлға немесе көзқарастары, саяси және әлеуметтік мақсаттары, өмір салты бір тілдік топ затты бағалаудың аксиологиялық немесе эмоциялық негіздемесін өзі аныктайды, сөз мағынасының кейбір шектік және құрылымдық элементтерін өзектілендіре түседі, соның ішінде сөздің прагматикалық мәніне айрықша көніл боледі.

Сөздің прагматикалық мәні ретінде біз тіл өмір сүретін, қызмет ететін адамзаттың барлық танымы мен сенімі және тарихи, мәдени, әлеуметтік шарттары бар ортада тілдің қолданысы және тілге қатынасы. Прагматикалық мән күрделі құрылымға ие, онда эмоционалды-бағалауыштық, экспрессивті, стильдік, тарихи-тілдік, тарихи-мәдени және идеологиялық компоненттер аныкталады. Прагматикалық мәнге ие сөздерді «коннотемалар» деп атайды. Коннотемалар әртүрлі акпараттан тұрады: объективті өлем туралы субъективті көзқарас акпараты және сөйлеушінің сөз еткен акпаратына эмоциялық қатынасын білдіру; тіл мен болмыс қатынасына қатысты тілдік фактор жиынтығын береді; сыртқы өлем туралы акпаратты жеткізеді.

«Сөз» концептінің казақ халқының лингвомәдениетінде өте ұзак тарихы бар, бұл тілде молынша көрініс табуымен (*сөз, атапы сөз, сөз беру, сөзгер, сөзгерлік, сөзсіз, созуар, сөзшең* т.б.), көптеген мақал-мәтелдер, афоризм, көркем шығармаларда, фразеологизмдерде, көркем шығармаларда колдануымен дәлелденеді.

«Қазақ атапы сөзге тоқтаған» деу арқылы қазактың ұлттық болмысын көрсете білген, осыған байланысты көптеген мақал-мәтелдер санада орын алған. Мақалада *сөз* концептінің мақал-мәтелдер негізінде ассоциациялық көрінісін анықтауымыздың себебі «әрбір халықтың рухани-мәдени өмірінде мақал-мәтелдердің атқаратын қызметі аса зор. Олар адамдар арасындағы карым-

қатынас қызметімен қатар өткен өмір мен бүгінгі заманды және болашакты, үрпақ пен үрпақтың арасын жалғастырып тұратын «Алтын көпір» іспептілігімен ереекшеленеді. Сондыктан да этнос өмір-тіршілігінің барлық түйіндері (салтдәстүр, әдеб-ғұрып, дүниетаным, тіршілік көздері мен тәсілдері, карым-қатынас т.б.) келіп тоғысатын мақал-мәтелдердің күрделі табиғатын танып білу тек әдебиетші, тілшілердің ғана еншісі емес, оған философтардың да, халық педагогикасының да, этнографтардың да, психологтардың да т.б. ғылым салаларының да тікелей қатысы бар [5, 45]. Сонымен қазақ халқының ұлттық ғалам бейнесін айқындауда мақал-мәтелдердің маңызы қаншалықты зор десек, соның тірек компоненті болып табылатын сөз компонентінің аттас концептінің мәнін ашуда маңызы ерекше. Осыған байланысты адамзаттың мақал-мәтелдердегі сөз компонентін қоршаған ортамен, материалды дүниемен салыстыра отырып, өзінің танымынан, дүниені қабылдауынан, қандай да бір ой түюінен акпарат береді. Болмысты қабылдауда адамзат міндетті түрде алдында танып білген дүниемен салыстырып барып кейінгін түйсігімен қабылдаған. Сондыктан да кез келген тілдік бірліктерді салыстыру акті орын алады. Образдық, пішімдік салыстырулар аса қызығушылық тудырады. Бұл мақалада сөз компоненті негізгі тірек кілт болып табылатын мақал-мәтелдер негізінде «сөз» концептінің метафоралық репрезенттелеуі зерттеледі. Сөз бұрындары таза лингвистикалық бірлік және абстрактілік ұғым ретінде қабылданса, енді метафора, салыстыру негізінде адам қолданысындағы табиғат құбылысы, тірі ағза, өнім, құрал, материалды нысан атап береді.

Сөз салыстыру нысаны ретінде әртүрлі **ассоциациялар** тудырады. Сондыктан да біз мақалада сөз компонентінің кейде тірі жан иесі ретінде қабылданатыны жөнінде сөз етеміз. Мысалы:

Алмас қылыш майданда серік,
Асыл сөз майданда да, сайранда да серік.

Мұнда *сөз* компоненті *серік* компонент негізінде тірі жан иесі ретінде қабылданып, өзектіленіп тұр.

Сөзге сөз келгенде сөйлемесе, *сөздің атасы* өледі.

Бұл мақалда *ата* компоненті арқылы туыстық термин деп те немесе о басы, түбі ретінде қабылдауымызға болады. Әрине бұл тілдік тұлғаның қолданысы немесе адресаттың қабылдауына байланысты айқындалады. Дегенмен оны терминдік атап ретінде және түпкі формант ретінде белгілі

бір дәрежеде тірі жан иесі ретінде қарастыруымызға болады. Немесе:

Сөз анасы – құлак, су анасы – бұлак, жол анасы – түяк.

Мұнда «тыңдаушысыз сөз жетім» дегенмен мәндес болып тұр. Дегенмен *ана* компоненті арқылы сөзді тірі жан иесі ретінде ауыспалы мағынада қарастыруымызға болады.

Шешеннің *сөзі* мерген, шебердің көзі мерген деген макалда дәл тауып айтылған шебердің сөзі мергенге (кейіптендіру) балап қолданылған.

Сонымен бірге *сөз* концепті адам қолданысындағы материалды дүниенің бір бөлшегі ретінде де қолданылады. Мәселен:

- Орынды айтылған сөз –
Орнына қағылған шеге сияқты.
- Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын.
- Keуден толған сөз екен, алтыны жоқ жез екен.
- Көне сөз – жана сөздің қазығы.
- Олактың сөзі – орынсыз жамау сияқты.
- Сөздің басы бір пышақ, аяғы қырық құшак.
- Көп сөз есекке жүк.
- Айтылған сөз – атылған оқ.
- Сөз – сабан, іс – дән.
- Жақсы сөз – жан азығы.
- Жақсы сөз – жарым ырыс.
- Жаман сөз – жанға кірген тікен.
- Жақсылық – жанып тұрған шырақ,
Жақсының сөзі – жағалай біткен құрап.
- Өз сөзінді шекер дейсін, өзге сөзді бекер дейсін.

Өзінді өзің хан көтеріп, өзге жұртты нөкер дейсін.

Жоғарыда келтірілген макалдарда *сөз* – *шеге*, *көмір*, *алтын*, *жез*, *қазық*, *жамау*, *пышақ*, *құшак*, *жүк*. Бірінші макалда *шеге* бір нәрсені мықтап ұстап тұратын, орнынан қозғалтпау үшін пайдаланылатын зат ретінде сөздің орынды айтылғанын анықтайдын компонент ретінде қолданылған. Екінші макалда еш салмағы жоқ көп айтылған сөз өзінен өзі жанып біттеп *көмірге* тенелген, ал аз сөзді салмағы да басым, кадірі де артық қымбат бағалы металл – *алтынға* тенелген. Үшінші макалда көп сөз алтыннан арзан *жезге* тенеледі, яғни оның салмағы аз дегенді білдіреді. Төртінші макалда, біріншіден, атадан қалған, тәрбиелік мағынасы бар ескіден келе жатқан сөз – ол жаңа сөзге, жаңа тәртіпке негіз болады, екіншіден, адамзат дүниені танып білуде бұрынғы қөрген-білгеніне сүйенеді дегенге мензеп тұр, сондықтан да бұрынғы көне сөз – жаңа сөзге қазық болады. Бесінші макалда жамау сөзінің

беретін ассоциативтік мәні – теріс, яғни жыртық-жамау болғаннан гөрі бүтін болғаны дұрыс. Енді осы *жамау* лексемасы арқылы олақтың («акымактың») сөзінің тұрпі, «артық» болуына байланысты *жамауга* тенестіріліп тұр. Алтыншы макалда сөз байланысқанға дейін, яғни қатынас орнатқанға дейін, бір сөзге келе алмай жатқан адамдар жанжалдасуы, аяғында бітімге келіп, тіл табысуы мүмкін, осыған байланысты сөз басы *пышаққа*, аяғы *құшаққа* тенестірілген. Алайда бұл жөнінде академик Ә.Қайдар келесі пікірді келтірген: «1. «бисмилла!» деген бір ауыз сөзбен және бір тартқан пышақпен басы кесілген қойдың соны бір «құшақ» болатын себебі – оның бөлініп, бөлшектеніп алынатын етіне, терісіне, ішек-қарын, бас-сирактарына және жүніне байланысты болса керек; 2. ауыс. уақ-түйектен басталған өңіңгіменің соны үлкен дау-дамайға айналатын сөттері де болады демекші» [5, 476]. Жетінші макалда халық санасында ауыр жүкті есекке артатыны сақталған. Осыған байланысты артығымен айтылған сөз есекке артылған жүк салмағымен өлшеніп, тенестірілген. Келесі макалда ауыздан шыққан сөз еститін құлакқа жетеді де кері қайтпайды, сол сияқты атылған оқ, кері қайтып, қаруға сол күйінде оралмайтыны сөз болған. Оның соны қаншалықты насырға шаптырса, сол сияқты айтылған сөз не қуантады, не өкіндіреді. Тоғызыншы макал-мәтелде сөз құрсаудыраған сабанға тенестіріледі. Сонымен бірге ауыспалы мағынасында «сөз берін істің парқын» аңғартып тұрған макал нақтылы, нәтижелі істі бидайдың дәнінебаласа, құры сөздің өзін дәнінен ажырап, саудырап, бос қалған оның сабанына балап тұр. Сонда бұл макал: «сабан сияқты құр сөзден жемісті, нәтижелі іс артық» дегенді аңғартып тұр [5, 476]. Келесі макалда *сөз* компоненті адамға материалды, рухани құш, қуат, нәр беретін азық сөзіне балап тұр. Осыдан кейінгі макалда адамзаттың түсінігіндегі жағымды коннотациялы «бақыт», «ырыс», «сәттілік» ұғымдарына қатысты мәлімет «жақсы» компоненті арқылы «сөз» концептінің мәнін аша түскен, яғни мұнда жақсы, жағымды мәнде айтылған сөз біреуге бақыт, иғі жақсылық сыйлайды дегенді білдіреді. Бұл пікірді академик Ә.Қайдардың енбегінен де табуға болады: «...адамға не туралы болса да жақсы-жағымды сөз айтып, он пікірін білдіріп, көнілін көтере сөйлеу – жартылай бақыт, зор қуаныш сыйлаумен барабар. Өйткені адам көнілі – сезімтал әрі нәзік, ал сөз болса, адам жанына жарық сөule беріп, жадырата түсетін құдіретті

күш [5, 306]. Келесі мақалда сөз компонентін үй жануарларынан түйеден басқасы жемейтін, денеге кірсе ауыртатын, киімге жабысса, бұлдіретін өсімдік – тікенге балаған, осының негізінде «жаман» компоненті арқылы сөздін қашалықты қөнілге ауыр тиетін үғым екенін байқаткан. «1. Адамның тәніне кірген тікен оны алып тастағанша түйреп ауыртып тұрып алады. Көпке дейін алынбаған тікеннің орны асқынып, үлкен жараға айналуы мүмкін. Орынсыз айтылған жаман сөз де тікен сияқты адамның жанын қинайды; 2. аудис. Біреудің жанына жара салмау үшін айттар сөзді ойланып барып, екшеп алып барып айту қажет [5, 313]. Он үшінші мақалда жағаға біткен құрағы бар суларда балық көп болады және мал азығы дегенді білдіру негізінде жақсы адамның сөзі де жаксылықты білдіретінін байқаткан. Яғни казақ халқы өзінің өмір-тіршілігі негізінде сөз сияқты абстрактілі үғымдар накты, материалды үғым негізінде түсіндіріп, жеткізе білген. Келесі мақалда әр адам өзін дұрыс айттым, жақсы айттым деп ойлау негізінде өзінің сөзін шекерге балаған. Сондықтан осы сияқты астамшылдықтан сақтандыру мақсатында казақ халқының танымын көрсететін мақал қалыптасқан.

Сонымен бірге сөз концепті қазақ халқының танымында абстрактілі үғымдар негізінде табиғаты ашылып, теңестіру арқылы айқындала түскен. Бұған дәлелді келесі мақал-мәтелдерден аңғара аламыз:

- Ауыз – дарбаза, сөз – самал,
- Күдай үрғанға не амал.
- Сөз – көмек, тіл – құрал.

Мұнда сөз компоненті арқылы *самал*, *көмек* сияқты абстрактілі үғымдар негізінде ұлттық ғаламның бейнесін көрсетіліп тұр. Яғни ашылған ауыздан неше түрлі сөз шығуы мүмкін, сөз жүйесіз, тізбектеліп шыға беретін болса, адамның міндетті түрде бір дауға тап келетінін аңғартады. Екінші мақалда санада қалыптасқан ойды тіл арқылы сөз негізінде жеткізуді мензеп, оны себепші ретінде келтірген.

Сонымен бірге қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде сөз компонентінің таза лингвистикалық бірлік ретінде белгіленгені де кездеседі. Мәселен:

«Адам деген ардақты сөз», яғни адам болып келген соң өмірге, адам болып өтуді мензеп, сөз компоненті таза тілдік бірлік қызметін атқарған.

Қорыта айтқанда, образды теңестіруде метафора тірек рөл атқаратыны анықталды. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның пікіріне сәйкес [6], адамзат «метафорамен өмір сүреді» және «метафоралардың арасында өмір сүреді» деген факт тілде сөз сияқты көп қырлы нысан тірек болып табылатын мақал-мәтелдер арқылы көрініс беретіні өз кезегінде дәлелденді. Осы арқылы біз қазақ халқының ұлттық ғалам бейнесін айшықтағанын аңғардық. Өз танымы арқылы коршаған ортанды, ойды қабылдауы құрамында сөз компоненті негізгі рөл атқаратын мақал-мәтелдер негізінде анықталып, дәлелденді.

ӘДЕБІЕТ

1. Кравченко А.В. Язык и восприятие // Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск, 1996. – С. 34-41.
2. Пименова М.В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В. Пименовой. – Кемерово, 2004. – 208с.
3. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкоznания. – М.: Наука, 1996. – С. 34-37.
4. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: РГГУ, 1999. – 382 с.
5. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: «Тоғанай Т», 2004. 560 б.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago & London, 1980.

Резюме

На материале казахских пословиц и поговорок с лексемой «слово» анализируется метафорическая презентация соответствующего концепта в казахской лингвокультуре.

Summary

In this article on material of kazakh proverbs and saying with a lexeme a word is analysed metaphorical reprezentaciya of proper koncepta in kazakh lingvokul'ture